

ОДНОБІЧНІСТЬ І НЕПОВНОТА ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

*А. Д. Дзюрбель,
здобувач кафедри
кримінального процесу
Київського національного
університету внутрішніх
справ*

У структурі слідчих помилок однобічність і неповнота є найбільш розповсюдженим недоліком досудового розслідування, про що свідчать результати вивчення причин повернення судами кримінальних справ на додаткове розслідування.

В юридичній літературі зустрічаються різні точки зору щодо однобічності і неповноти дослідження обставин справи. Так, Л. О. Богословська зазначає, що однобічним і неповним є дізнання, досудове слідство, у якому не встановлені обставини, які входять у предмет доказування, не долучені, не використані або неправильно використані докази, що достовірно встановлюють наявність чи відсутність складу злочину [1, 43]. О. М. Тьомушкін вважає, що неповнота або однобічність досудового слідства знаходять свій вияв у недослідженні різних складів злочинів [2, 7]. На думку В. І. Баскова, однобічним або неповним є досудове слідство, яким не встановлені такі обставини, які мають суттєве значення [3, 160].

Незважаючи на те, що в ст. 383 КПК України не розмежовано поняття «однобічності» і «неповноти», а в юридичній літературі немає загальноновизнаного трактування однобічності, все ж таки не варто їх ототожнювати.

В.А. Пізнанський вважає, що однобічно дослідженою справа є у тому випадку, коли слідчий або особа, яка провадить дізнання, з'ясовують обставини справи тільки під кутом зору обвинувачення або захисту [4, 34]. Такої ж думки дотримується й І. І. Петеружа, який вважає однобічність слідства в обранні виправдувального або обвинувального ухилу при з'ясуванні обставин справи [5, 106]. Видається, що В. А. Пізнанський та І. І. Петеружа поєднують поняття «однобічність» і «необ'єктивність», визначаючи одне через інше.

У літературі правильно зазначається, що «невиконання вимог щодо всебічності спостерігається в захопленні однією версією, у підкоренні цією версією всього провадження у справі, дослідженні не всіх питань, які входять у предмет доказування» [6, 40]. На думку В. А. Пізнанського, «неповнота дослідження справи» є більш широким поняттям порівняно з «односторонністю» і охоплює всі випадки нез'ясованих обставин, які є предметом справи [4, 35].

Проте не менш поширеними є й інші погляди стосовно тлумачення поняття «неповнота дослідження обставин справи». М. М. Грудзінський та М. І. Ніколайчик неповноту дослідження справи розглядають як відсутність доказів, необхідних для встановлення певних обставин [7, 146; 8, 126], а Є. Т. Веретехін – як відсутність необхідної сукупності доказів, яка необхідна для перевірки всіх висунутих у справі версій і ретельного встановлення обставин, що підлягають доказуванню [9, 10]. П. М. Давидов зазначає, що на відміну від «однобічності» досудового слідства, «неповнота» стосується характеристики обсягу доказового матеріалу [10, 117].

На наш погляд, найбільш правильно відображена суть розглядуваного питання у п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 11 лютого 2005 р. № 2 «Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування» (далі – Постанова № 2), а саме: досудове слідство визнається неповним, якщо під час його провадження, всупереч вимогам ст.ст. 22 і 64 КПК, не були досліджені або були поверхово чи однобічно досліджені обставини, які мають істотне значення для правиль-

ного вирішення справи (не були допитані певні особи; не витребувані й не досліджені документи, речові докази та інші докази для підтвердження чи спростування певних обставин; не досліджені обставини, зазначені в ухвалі суду, який повернув справу на додаткове розслідування, коли необхідність тієї чи іншої з них випливала з нових даних, встановлених при судовому розгляді; не були з'ясовані з достатньою повнотою дані про особу обвинуваченого тощо) [11, 18].

Таким чином, неповнота слідства поєднує в собі недоліки подвійного характеру: з одного боку, за неї з'ясовуються не всі обставини, які підлягають доказуванню у кримінальній справі, тобто звужується предмет доказування; з другого — необгрунтовано звужуються межі доказування, коли слідчий або не збирає всіх доказів, необхідних для правильного вирішення справи, або не перевіряє зібраних доказів [12, 26].

Інколи в юридичній літературі, судово-слідчій практиці однобічність та неповнота дослідження обставин справи зазначаються як «прогалина досудового слідства» — в широкому і вузькому значеннях. Більшість процесуалістів користуються цим поняттям для характеристики тільки частини недоліків досудового слідства, тобто вживають його у вузькому значенні.

Неповнота досудового слідства слугує підставою для повернення кримінальної справи зі стадії судового розгляду на додаткове розслідування, якщо вона не може бути усунута в судовому засіданні (ч.1 ст. 281 КПК). Зі стадії ж попереднього розгляду справи суддя не має права повернути справу на додаткове розслідування з причин неповноти слідства (п. 6 Постанови № 2). Однак однобічність досудового слідства не знайшла відображення ані у ст. 246, ані у ст. 281 КПК як підстава для повернення справи на додаткове розслідування.

Найбільш розгорнуту характеристику однобічності або неповноти досудового слідства наведено у ст. 368 КПК. Відповідно до ч. 1 ст. 368 КПК, однобічним або неповним визнається дізнання, досудове слідство, якими не досліджено такі обставини, з'ясування яких може мати істотне значення для правильного вирішення справи, а в ч. 2 вказано недоліки, за наявності яких дізнання, досудове слідство в будь-якому разі вважається одностороннім або неповним.

Згідно з даними дослідження слідчих помилок, проведеним ВНДІ з проблем зміцнення законності і правопорядку у 1990 р., однобічність і неповнота слідства складають 60,4 % всіх помилок і охоплюють 82,4 % вивчених справ. Проведене нами власне дослідження є переконливим свідченням поширеності таких помилок, як однобічність і неповнота досудового слідства, й у наші дні. З огляду на природу та причини виникнення таких помилок, слушною видається пропозиція С. А. Шейфер щодо поділу їх на: 1) помилки у предметі доказування; 2) помилки у межах дока-

зування. Біля третини всіх помилок припускаються при дослідженні події злочину (п. 1 ст. 64 КПК). Зокрема, вони є характерними у справах про розкрадання, коли як обвинувачені притягаються особи, у яких виявлено недостачу товарів, хоча причини недостачі всебічно не з'ясовано і остаточно не доведено, що вона сталася саме внаслідок розкрадання.

Наведені помилки слідчих здебільшого викликані невмінням встановлювати обставини, які підлягають доказуванню у справах про розкрадання, планувати розслідування, збирати достатні докази. Зокрема, не з'ясовується питання про те, чи мало місце злочинне діяння, не встановлюються наслідки дій або бездіяльності обвинуваченого, від яких залежить кваліфікація злочину та визнання діяння кримінально караним. У справах про розкрадання нерідко не вживаються відповідні заходи для точного визначення розміру викраденого, від чого залежить ступінь відповідальності, а інколи й кваліфікація злочину. Найбільш розповсюдженим у слідчій практиці є необгрунтоване завищення розмірів розкрадання, оскільки висновки слідчих у таких випадках базуються не на достовірних доказах, а на «голослівних» показаннях окремих обвинувачених або неповно перевірених вірогідних висновках ревізорів та експертів [12, 27].

Також не встановлюється наявність причинового зв'язку між суспільно небезпечним діянням і наслідками, які настали, що є особливо властивим справам про порушення правил безпеки руху та експлуатації транспорту.

Прогалиною розслідування є невстановлення таких обставин, як час, місце і спосіб злочину.

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що половина слідчих помилок, які обумовлені однобічністю й неповнотою досудового слідства, стосуються встановлення вини обвинуваченого. Встановити винуватість особи у кримінально-процесуальному значенні — це в установленому законом порядку, за допомогою процесуальних засобів і криміналістичних методів, доказати його вину. У більшості випадків виникають труднощі у встановленні вини, що, з одного боку, пояснюється складністю встановлення психологічних компонентів, які складають вину (інтелектуального, вольового та емоційного), а з іншого, тим, що у людини немає ніяких розумових соціальних знарядь для пізнання психічних фактів, подібно до «внутрішнього відчуття» або «психічного зору», які, у поєднанні з пізнаванням, пізнавали б продукти пізнання безпосередньо, по суті [13, 172].

Критеріями встановлення вини є три групи обставин, які за своєї сукупності допомагають вирішити питання суб'єктивної сторони злочину. До них належать обставини, які характеризують: 1) діяння; 2) обстановку; 3) особу обвинуваченого.

Система взаємозв'язку «діяння-ситуація-осо-

ба» при її ретельному аналізі дозволяє правильно вирішити питання вини. Вона допомагає розглянути аргументацію щодо винуватості або невинуватості особи, а в разі встановлення вини — визначити її зміст, форму і ступінь, з'ясувати мотиви і цілі вчиненого, інші ознаки суб'єктивної сторони злочину, які є суттєвими для визначення відповідальності особи, її диференціації й індивідуалізації в кожному конкретному випадку [14, 11].

Зміст вини не розкривається безпосередньо, а встановлюється опосередкованим шляхом. Психологи наполягають на тому, що між свідомістю і поведінкою людини завжди існує причиновий зв'язок, завдяки якому внутрішня психологічна природа діяльності відбивається і на зовнішньому її протіканні. Однак це співвідношення між ними не завжди «дзеркальне»; їх єдність — не автоматичний прояв. Якщо б поведінка особи за будь-яких обставин була адекватною, такою, що кожен вчинений акт не потребував би ніякого тлумачення для кваліфікації його внутрішньої природи, психологічне пізнання було б взагалі зайвим [15, 24]. Вина як частина об'єктивної істини, як елемент предмета доказування, підлягає достовірному встановленню у кожній кримінальній справі (п. 2 ст. 64 КПК). Постанова слідчого про притягнення особи як обвинуваченого буде законною і обґрунтованою тільки в тому разі, якщо вона правильно відтворить умисел, який мав місце в реальності, або необережність суб'єкта злочину. Тому нам видається не тільки неправильною, але й досить небезпечною точка зору процесуалістів, які вважають, що вина особи може встановлюватись на підставі вірогідності [16, 11].

Вірогідність скоєння злочину не може бути підставою для категоричного висновку слідчого про винуватість обвинуваченого. Обґрунтування висновку про винуватість особи на припущеннях, міркуваннях, вірогідності тих чи інших фактів є неприпустимим. Ми поділяємо думку тих вчених, які вважають, що вірогідне знання може бути підставою для вирішення процесуальних питань лише проміжного або супутнього характеру (наприклад, про порушення кримінальної справи, затримання підозрюваного, проведення обшуку та ін.). Що ж стосується вини — кінцевої мети доказування, то висновок про її доведеність має бути тільки достовірним [17, 10]. При вирішенні питання про винуватість особи слідчому необхідно: а) встановити, чи передбачав і чи міг передбачити обвинувачений наслідки своїх дій, які настали; б) з'ясувати, чи усвідомлював він злочинний характер своїх дій і наслідків, які вони спричинили; в) встановити форму вини (умисел або необережність); г) виявити мотиви, якими керувався обвинувачений, а також мету, до якої він прагнув, коли скоював злочин; д) доказати вид умислу (прямий чи непрямий) або необережності (самовпевненість чи недбалість).

Щоб уникнути помилок у кожному випадку

доказування винуватості обвинуваченого, предмет дослідження повинен охоплювати повний обсяг встановлених законодавством ознак суб'єктивної сторони у кожному злочині. Це є одним з аргументів на користь необхідності законодавчого закріплення предмета дослідження при встановленні винуватості обвинуваченого у скоєнні будь-якого злочину, якою б не була його юридична конструкція і в якій би формі вона не виявлялась. Аналіз кримінальних справ, які були направлені на дослідження, свідчить, що у 48 % з них були наявні прогалини у встановленні вини обвинуваченого, з цим пов'язано також і 43 % судових помилок [18, 18].

Встановлення змісту суб'єктивного критерію залежить від індивідуальних властивостей суб'єкта, який повинен мати можливість правильно оцінити ситуацію, що склалась, і передбачити настання суспільно небезпечних наслідків. Для цього йому необхідно володіти, відповідно до обстановки, яка склалася, певними фізіологічними даними (зір, слух), психічними якостями (інтелектуальними, вольовими), спеціальними пізнаннями, досвідом роботи та ін. [19, 19].

Звернення до слідчої практики засвідчує, що помилки у справах про необережні злочини полягають в неповному встановленні особистісних якостей, від яких залежить доказування необережності — таких, як забудькуватість, неухважність, дратівливість, сильне душевне хвилювання, втома, неадекватна швидкість реакцій тощо.

Не завжди розкривається суб'єктивна сторона, наприклад, посадової недбалості (у 49 % вивчених справ). Майже ніколи не встановлюється вид необережності — в процесуальних документах тільки зазначається, що обвинувачений недбало ставився до виконання своїх обов'язків, а в чому саме полягає недбалість, чи міг він передбачити настання суспільно небезпечних наслідків, чи усвідомлював суспільно небезпечний характер своїх дій — на жаль, залишається поза увагою.

В основному, односторонність і неповнота досудового слідства — це помилки у пізнавальному процесі, сутність яких полягає в тому, що прийняте слідчим рішення не спирається на достатню сукупність доказів. Вони означають, що слідчий не зібрав достатньої сукупності доказів, аби вважати встановленим факт, який входить у предмет доказування. В цьому випадку можна вести мову про неповноту дослідження. Ці помилки розподіляються, як було зазначено, на помилки в предметі доказування та на помилки у межах доказування.

Помилки у визначенні меж доказування можуть мати як пасивний (невиконання необхідних за обставинами справи процесуальних дій), так і активний (виконання процесуальних дій з порушенням вимог КПК і наукових рекомендацій) характер [20, 140-141].

Часто односторонність і неповнота розслідування полягають у неможливості логічного поєднання

та використання непрямих доказів. На першому етапі доказування частіше трапляються помилки «інформаційного» характеру (хибне уявлення, неправда); на другому – в основному помилки логічні (неправильні висновки із достовірно встановлених фактів; висновки, які ґрунтуються на недостатній кількості таких фактів).

Одна з найбільш розповсюджених помилок у доказуванні за допомогою непрямих доказів полягає в тому, що слідчі не проводять межі між відомостями про факти і проміжними фактами, роблять помилкові висновки із недостатньої кількості проміжних фактів. Усунення таких помилок можливе тільки єдиним шляхом – достовірним встановленням нових проміжних фактів, тобто збиранням, перевіркою та оцінкою нових непрямих доказів.

Для оцінки непрямих доказів важливе значення має дослідження хронометричних зв'язків. Однак слід пам'ятати, що зв'язок у часі двох подій може бути результатом випадкового збігу. Це трапляється тоді, коли події, які співпадають у часі, є елементами різних комплексів об'єктивно існуючих відносин, а не одного, як передбачається, що так чи інакше пов'язаний зі злочином. Багато слідчих помилок пояснюється саме тим, що випадковий збіг подій у часі слідчими сприймається за обмежений зв'язок між ними.

Для слідчого важливе значення мають знання конкретних форм, об'єктивного зв'язку непрямих доказів, вміння їх виявити. У тактиці збирання і перевірки таких доказів центральним є питання про слідчі версії – їх значення, структуру, методи дослідження.

Побудова слідчих версій є початковим етапом переходу від вірогідності до достовірності в доказуванні. Цей перехід має певну структуру, яка включає в себе декілька етапів: 1) побудову вичерпного кола версій по справі в цілому і по кожній нез'ясованій обставині; 2) виведення логічних зв'язків з кожної версії, визначення можливих доказів; 3) перевірку версій; 4) логічні висновки за результатами перевірки кожної версії; 5) підтвердження однієї версії і відхилення версій, які не підтвердились [21, 69]. Названі етапи йдуть один за одним у зазначеній послідовності та є однаково важливими. Слідчі помилки в доказуванні можливі на кожному з них, і будь-яка з таких помилок приховує у собі негативні наслідки. Помилки в побудові версій призводять до неправильного спрямування слідства і часто бувають такими, що не усуваються. Помилки у виведенні логічних висновків тягнуть за собою втрату доказів. Практиці відомі випадки настільки виключного збігу обставин, що нехтування перевіркою всіх, навіть маловірогідних версій, створює загрозу слідчих помилок. Інколи слідча помилка може бути обумовлена перевіркою версій, які сформульовані судом в ухвалі (постанові) про направлення справи на додаткове розслідування. Безумовно, слідчий зобов'язаний їх переві-

рити. Разом з тим, формулюючи версії, суд не вирішує долю результатів їх перевірки. Версія залишається версією, тобто знанням проблематичним. Слідчий повинен ретельно перевірити версії суду про вказані в ухвалі (постанові) факти і осіб. Коли всі необхідні для перевірки докази вже зібрані, він оцінює їх за своїм внутрішнім переконанням, керуючись законом. Цей оціночний висновок може співпасти з висновком суду – у такому випадку слідчий складає новий обвинувальний висновок, в якому формулює обвинувачення, яке співпадає з судовою версією. В разі ж іншої оцінки він або повертається до того формулювання, за яким уже було винесено постанову судом про призначення судового розгляду, або змінює обвинувачення на підставі додатково зібраних доказів.

Результатами перевірки взагалі можуть стати і такі дані, які дадуть підставу відкинути версію про винуватість особи, що раніше притягувалась як обвинувачений. Зрозуміло, що у таких випадках слідчий зобов'язаний своєю постановою закрити кримінальну справу.

Такі варіанти обумовлені тим, що, на відміну від вироку, в ухвалі (постанові) про повернення справи на додаткове розслідування міститься не достовірне знання, а те, яке підлягає перевірці. Нерозуміння такого стану, як зазначає А. М. Ларін, інколи й призводить до слідчих помилок [22, 148].

З огляду на викладене, робимо висновок про те, що однобічність і неповнота дослідження обставин справи – це самостійні дефекти розслідування. Однак між ними спостерігаються відносини субпідрядності: неповнота розслідування виступає як причина односторонності, а односторонність – як результат неповноти. Цей складний взаємозв'язок не можна не враховувати при оцінці слідчих помилок. З метою викоренення у практичній діяльності слідчих помилок, пов'язаних з однобічністю та неповнотою, пропонуємо однобічність досудового слідства законодавчо закріпити в ст.ст. 246, 281 КПК як підставу для повернення кримінальної справи на додаткове розслідування.

Значна частина слідчих помилок, яких зазвичай припускаються внаслідок однобічності та неповноти досудового слідства, перешкоджають слідчому встановити вину обвинуваченого, і тому предмет дослідження повинен охоплювати повний обсяг ознак суб'єктивної сторони, які законодавчо закріплені для будь-якого злочину.

Однобічність і неповнота досудового слідства – це помилки у пізнавальному процесі, що виникають через прийняття слідчим рішення, не обґрунтованого достатньою сукупністю доказів, і можуть призвести до неправильного застосування кримінального закону шляхом неправильної юридичної оцінки злочину. Часто помилки у кваліфікації злочину зумовлені неправильною оцінкою слідчим доказів, зібраних у кримінальній

справі, до того ж такий стан почасти обумовлений обвинувальним ухилом в процесі розслідування. Таким чином, слідчі помилки, що спричинені

однобічністю й неповнотою досудового слідства, поділяються на помилки в предметі доказування та в межах доказування.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Богословская Л. А. Основания к отмене или изменению приговоров /Богословская Л. А. – Харьков, 1981. – 243 с.
2. Темушкин О. Н. Основания отмены или изменения приговоров в кассационном и надзорном производстве / Темушкин О. Н. // Советская юстиция. – 1976. – № 19. – С. 7–11.
3. Басков В. И. Прокурорский надзор при рассмотрении судами уголовных дел / Басков В. И. – М.: Юрид. лит., 1980. – 272 с.
4. Познанский В. А. Односторонность или неполнота предварительного и судебного следствия как основание к отмене или изменению приговора /Познанский В. А. // Ученые записки Саратовского юридического университета. – Изд-во Сарат. ун-та, 1959. – Вып. 8. – С. 34–38.
5. Петеружа И. И. Роль суда второй инстанции в укреплении законности / Петеружа И. И. – Минск: Наука и техника. – 1980. – 192 с.
6. Давыдов П. М. Судопроизводство по новому УПК РСФСР: [пособие для студентов стационара, заочного и вечернего факультетов]/ Давыдов П. М., Сидоров Д. В., Якимов П. П.; под. ред. Г. И. Бровика – Изд-во Свердловского юридического института, 1962. – 450 с.
7. Гродзинский М. М. Кассационное и надзорное производство в советском уголовном процессе / Гродзинский М. М. / – М.: Госюриздат, 1953. – 227 с.
8. Николайчик Н. И. Требования всесторонности, полноты и объективности на предварительном следствии: Автореф. дис...канд. юрид. наук. – М., 1966. – 18 с.
9. Веретехин Е. Т. Проблемы предварительного расследования и их восполнение в суде первой инстанции / Веретехин Е. Т. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 88 с.
10. Давыдов П. М. Обвинение в советском уголовном процессе / Давыдов П. М. – Свердловск, 1974. – 247 с.
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування» від 11 лютого 2005 р. № 2 // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 3. – С. 17-20.
12. Корневский Ю. В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования /Корневский Ю. В. – М.: Юрид. лит., 1974. – 112 с.
13. Сеченов И. М. Избранные произведения /Сеченов И. М. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – 772 с.
14. Михеев Р. И. Конституционные гарантии и методологические основы установления вины // Проблемы доказывания виновности в советском уголовном процессе: [Межвузовский сборник]. – Красноярск: Красноярский ун-т, 1989. – С. 9-17.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С. Л. – М.: Педагогика, 1946. – 720 с.
16. Курьлев С. В. Установление истины в советском правосудии: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – М., 1976. – 22 с.
17. Соловьев А. Д. Процессуальные вопросы установления истины на предварительном следствии (по материалам УССР): Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – К., 1969 – 21 с.
18. Петелин В. Я. Вина как объект доказывания / Петелин В. Я. // Советская юстиция. – 1982. – № 12. – С. 18-23.
19. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / Дагель П. С., Котов Д. П. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – 243 с.
20. Шейфер С. А. Следственные ошибки: понятие, классификация и взаимосвязь / Шейфер С. А. // Реализация уголовной ответственности: уголовно-правовые и процессуальные проблемы. – Куйбышев, 1987. – С. 137-146.
21. Васильев А. Н. Следственная тактика / Васильев А. Н. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с.
22. Ларин А. М. От следственной версии к истине / Ларин А. М. – М.: Юрид. лит., 1976. – 197 с.

УДК 343.159

Дзюрбель А. Д. Однобічність і неповнота дослідження обставин кримінальної справи

У статті розглядаються поняття та роль однобічності і неповноти дослідження обставин кримінальної справи у структурі розповсюджених слідчих помилок, а також пропонується внесення змін в чинне законодавство.

Ключові слова: однобічність, кримінальна справа, слідча помилка

Дзюрбель А. Д. Односторонность и неполнота исследования обстоятельств уголовного дела

В статье рассматриваются понятие и роль односторонности и неполноты исследования обстоятельств уголовного дела в структуре распространенных следственных ошибок, а также предлагается внесение изменений в действующее законодательство.

Ключевые слова: односторонность, уголовное дело, следственная ошибка

Andrij D. Dzyurbel. One-sidedness and incompleteness of research of criminal case circumstances

In the above mentioned article we consider the following concepts: the role of one-sidedness and incompleteness of inquest of the criminal affair in the structure of the investigatory mistakes, the changers in the Laws are also suggested.

Key-words: one-sidedness, criminal affair, the investigatory mistakes